

КАТЕГОРІЇ ЖЕРЦІВ 𓆎MW-NṯR ТА 𓆎MW-Kʼ В ЄГИПТІ У ПЕРІОД ДАВНЬОГО ЦАРСТВА (XXVIII – СЕРЕДИНА XXIII СТ. ДО Н. Е.)

Серед жрецьких посад Давнього Царства виділяються дві, назви яких записані зі спільним компонентом – 𓆎m (знак U. 36 за класифікацією А. Гардінера¹). Це посади – 𓆎mw-nṯr і 𓆎mw-kʼ. Дані назви зовсім не були синонімами. За кожною з них стояв певний вид жрецької служби, а особи, що займали ці посади, не лише виконували різні культові функції, а й мали різний соціальний статус.

В єгипетському письмі знак 𓆎m (з детермінативом людини) вживався для позначення трьох суспільних верств – 𓆎mw-nṯr, 𓆎mw-kʼ та 𓆎mw-niswt, причому слово 𓆎m у кожному з цих випадків можна інтерпретувати як “слуга”, “служитель”. Переклад даного слова як “раб”, на думку сучасних єгиптологів, вважається неточним². Окрім того, існував омонім – 𓆎m (з детермінативом прямої риски) в значенні “величність”, що застосовувався відносно царя і богів, наприклад: 𓆎m.f – “його величність”. Дослідження щодо семантики даного слова не входять до завдань нашої статті. Тут доречним буде послатися на О. Д. Берлева, який пояснює зв'язок між 𓆎m у значенні “слуга” та в значенні “величність” наслідком особливої концепції божества, притаманної єгипетській релігії. Згідно з нею кожне з них має засіб власного вираження, найчастіше живу істоту або предмет, бо для єгиптянина не існувало поділу на живу й неживу природу. Цей засіб називався 𓆎m. Оскільки це лише знаряддя, з допомогою якого божество здійснює свою волю, термін згодом був перенесений у соціальну сферу з релігійної, де почав означати особу, що служить своєму господарю, чинить його волю³.

Словосполучення 𓆎m-nṯr (множина 𓆎mw-nṯr) з єгипетської мови дослівно можна перекласти як “слуга божий”, “служитель божий”. У словнику А. Ермана – Г. Гралова дане словосполучення отримало наступне тлумачення: Gottesdiener, Priester⁴. Словосполучення 𓆎m-kʼ (множина 𓆎mw-kʼ) – відповідно перекладається як “служитель ka”, тобто служитель душі-двійника померлої людини, жрець заупокійного культу (“Diener des Ka, Totenpriester”) ⁵. Обидві жрецькі посади відомі ще з часів Давнього Царства. Жерці 𓆎mw-kʼ обслуговували заупокійний культ приватних осіб, тобто здійснювали жертвоприношення для душі померлого в його гробниці. Жерці 𓆎mw-nṯr служили у храмах і здійснювали культову службу для богів та живого й мертвих фараонів⁶.

Необхідність виникнення жрецької служби *ḥmw-kʿ* була викликана особливим і надзвичайно складним комплексом уявлень, пов'язаних з *ка*. Найостанніші дослідження даного феномена єгипетської ідеології викладені в працях А. Большакова⁷. Давньоєгипетська релігія передбачала, що душа померлого може існувати в потойбічному світі тільки за умови, коли зберігатиметься хоча б одна із сутностей людини – тіло (мумія), ім'я (воно писалося на стінах гробниці), зображення чи статуя. Щоб, так би мовити, підстрахуватися, намагалися по можливості помістити в гробницю всі матеріальні об'єкти, через які виражається людська індивідуальність. Вона була місцем, де відбувається зв'язок між цим та паралельним світом. *Ка* є копією всієї людської індивідуальності, включаючи як її зовнішній образ, так і сукупність усіх рис характеру даної особи, й проявляється з паралельного світу через воскресіння іншою людиною у своїй уяві та пам'яті образу померлого при спогляданні його зображення, статуї, прочитанні імені тощо⁸. Душа померлого могла існувати за умови, що вона зможе споживати “потойбічну їжу”, існування якої неможливе без реальних жертв, їх зображень чи надписів їх назв на стінах гробниці. Оживити жертви чи їх зображення, назвавши їх назви й проказавши відповідні ритуальні формули, як і викликати до життя померлого вищеназваним способом, тобто здійснити зв'язок двох світів, може жива людина. Здійснювати таку дію регулярно шляхом відправлення певних обрядів, підтримуючи таким чином постійне існування душі-двійника померлого, було головною функцією жерців *ḥmw-kʿ*.

Заможна особа, яка споруджувала собі гробницю для забезпечення культу свого *ка*, виділяла певні земельні ділянки, підневільне їй населення, яке в Єгипті Давнього Царства позначалося терміном *gmṯ* – “люди”, та іншу власність, яка позначалась як “речі всілякі”, зі свого особистого майна. Все це передавалось у користування жерцям заупокійного культу й, напевно, ставало неподільною, невідчужуваною власністю.

Земля, підневільне населення та інша власність, яка була приписана до гробниці, передавалася жерцям *ḥmw-kʿ* в умовне користування. Вони могли володіти ними за умов регулярного здійснення ритуалів, необхідних для *ка* померлого.

Право такого володіння майном жрець заупокійного культу міг передавати в спадок при тому, що його наступник також буде здійснювати службу у гробниці⁹. В ідеалі вважалося, що культ двійника померлого буде існувати вічно, забезпечений тим, що жерці *ḥmw-kʿ* передаватимуть ці посади нащадкам, які також будуть виконувати службу і в свою чергу передадуть майно гробниці разом з власними обов'язками *ḥmw-kʿ* своїм дітям.

До обов'язків жерців заупокійного культу входило: здійснення всіх не-

обхідних обрядів та ритуалів для забезпечення душі померлого пристойним існуванням у потойбічному світі й піклування про майно, що виділялося на “заупокійні цілі”. Загальна формула, якою окреслювались як обов’язки та права, так і юридичний статус жерців заупокійного культу, звучала однаково в усіх налісах з гробниць й, очевидно, засвідчувала певний договір між власником гробниці та його жерцями: “Земля, люди, речі всякі, які створив я для власних жерців заупокійного культу, щоб здійснювали жертвоприношення (дослівно – “вихід голосом”) там, у гробниці власній, яка [знаходиться] в некрополі”¹⁰.

За Давнього Царства дані обов’язки, як правило, виконували родичі-спадкоємці покійного¹¹. Жерці були в основному тісно пов’язані з власником гробниці навіть у тих випадках, коли вони не доводилися йому родичами. За життя останнього дані особи були управителями його майна, слугами й іншими “людьми власними” (dt), тобто причетними до родини і господарства власника гробниці, а після смерті хазяїна ставали жерцями його заупокійного культу. Таке призначення давало людині стабільне й практично довічне джерело існування, причому в залежності від розмірів гробничних статків та кількості жерців частка, яка випадала на долю одного hm-k², іноді могла бути досить значною. Як правило, заупокійні жерці царських родичів і великих вельмож самі були можливими людьми й споруджували собі гробниці та виділяли майно на культ власного ка. У дуже багатих власників, які могли дозволити собі набрати великий штат жерців hmw-k², дружина, діти, брати та інші близькі родичі ставали начальниками, наглядачами, наставниками й управителями жерців заупокійного культу. Це забезпечувало контроль родини померлого над використанням майна гробниці жерцями hmw-k², а значна його частка потрапляла безпосередньо до його родичів.

В епоху Давнього Царства формувалися колективи професійних жерців, які обслуговували гробничні культу за наймом. Вони виростили з тих же “людей власних”, тобто родичів і службовців господаря гробниці. Діти та подальші покоління перших жерців, успадкувавши посади своїх батьків, поступово втрачали родинні й інші зв’язки з колишніми власниками гробниці. Залишався лише один їх зв’язок з померлим господарем гробниці – через їхню службу як жерців hmw-k². Таким чином формувалася певна спільність на професійній основі, тобто категорія жерців.

Якщо у період Середнього Царства спостерігалася тенденція до укладання індивідуальних угод з окремими жерцями категорії hmw-k² з наданням їм певних земельних ділянок і майна, то в попередню епоху, тобто за Давнього Царства, мало місце укладання договорів з цілими колективами hmw-k², які отримували землі та інше майно гробниці у спільне володіння. Жерці заупокійно-

го культу були людьми особисто вільними, могли вступати в договірні відносини з власниками гробниць, й, як відзначив Ю. Я. Переполькін, якщо вони і залежали від вельмож у господарському відношенні, оскільки отримували землю, людей та “речі всілякі” в умовне володіння, то у правовому відношенні перебували в рівних умовах з хазяями й усі неузгодження між ними повинні були вирішуватися через суд¹².

Заупокійні жерці працювали позмінно. Кожна зміна правила службу протягом місяця¹³. Жерці *hmw-k* були організовані у бригади – “череди” (*s*), або “філи” ще в Давньому Царстві. Їх очолювали *imj-r* *hmw-k* – “начальники жерців заупокійного культу”, *shd* *hmw-k* – “наглядачі жерців заупокійного культу”, *hgr* *hmw-k* – “управителі жерців заупокійного культу”, а також *imj-ht* *hmw-k* – “наставники жерців заупокійного культу”.

Жерці *hmw-k* не мали права збувати і взагалі відчужувати частину майна гробниці, але такі випадки були дуже частими. Тому, щоб попередити зловживання з боку *hmw-k*, власники гробниць замовляли вирізати на стінах своїх поховальних комплексів надписи про заборону жерцям заупокійного культу продавати майно гробниці: “Не даю я влади будь-якому власному жерцю заупокійного культу передавати землю, людей, будь-яку річ, що створені мною для них, щоб здійснювали заупокійні жертви для мене з їх допомогою, за плату будь-якій людині”¹⁴.

В основу даної статті було покладено дослідження 167 титулатур чиновників Давнього Царства та інші надписи з їх гробниць, які знаходяться у поховальних комплексах Гіза¹⁵, Саккара¹⁶, Атрібіс¹⁷, Дешашех¹⁸, Дендера¹⁹. В своїх титулатурах вельможі рідко називали титули жерців *hmw-k* чи їх начальників. Серед 167 власників гробниць і їх родичів, які залишили свої титулатури у розглядуваних нами гробницях періоду III–VIII династій, що мали жрецькі титули, лише 20 мали титули начальників *hmw-k* і лише один – просто *hmw-k*, але це був Кагернісут (*K* *hgr-niswt*) – власний жрець заупокійного культу великого сановника за часів царя Неферіркара (V династія) на ім’я Раур (*R* *wr*)²⁰. Крім того, він мав ще один жрецький титул – *sm*²¹. З 20 власників гробниць 5 були начальниками жерців заупокійного культу цариць чи царських матерів. Вони були наближені до царської сім’ї та, безперечно, належали до верхівки єгипетського суспільства. 9 осіб мали, крім титулів *hmw-k* чи їх начальників, також інші жрецькі титули. Тому в даних випадках не можливо вважати, що саме посади жерців заупокійного культу були для їх власників основним родом занять. Лише 6 власників гробниць серед своїх жрецьких титулів назвали: “наглядач жерців заупокійного культу” (*shd* *hmw-k*), “начальник жерців заупокійного культу” (*imj-r* *hmw-k*) та “наставник жерців заупокійного культу” (*imj-*

ḥt ḥmw-kʿ) – причому майже всі вони займали ще й інші державні посади. Випадки, коли певна людина, що займала лише посаду ḥm-kʿ (але не начальника ḥmw-kʿ), спорудила собі гробницю, не зустрічаються. Отже, виходить, що за цю посаду платили не дуже щедро, бо в іншому разі значно більша кількість жерців категорії ḥmw-kʿ змогла б звести для себе гробниці. Останні у масі своїй не належали до заможних верств єгипетського суспільства, хоча були серед них, безперечно, і люди багаті, але таких надзвичайно мало в порівнянні з рештою жерців заупокійного культу. Вищезгадані начальники ḥmw-kʿ скоріше всього становили нечисленні винятки із загального правила. Переважна більшість жерців цієї категорії – не вельможі, а особи, залежні від них у господарському відношенні. Зображення їх можна зустріти майже в кожній гробниці. Здається, в ідеалі вони повинні були бути присутніми у кожній з них. Однак до наших часів більшість гробничних зображень збереглася лише фрагментарно. Можна припустити, що кожен власник гробниці зображав своїх жерців заупокійного культу. Нерідко це були великі процесії ḥmw-kʿ, що підносять жертвовні дари своєму господарю, причому не завжди підписувались їх імена, а задовольнялись єдиним визначенням для їх учасників – ḥmw-kʿ. Очевидно, родинних чи особистих зв'язків дані ḥmw-kʿ з власником гробниці не мали, й останній навіть не потурбувався про збереження імен людей, які будуть прислужувати його *ка*. Як приклад, можна навести сцену споглядання дарів великим сановником за часів Пепі II (VI династія) Чечу (Tḥw) на північній стіні його гробниці в Саккара, де названі окремо родичі вельможі та жерці ḥmw-kʿ: “Принесення йому дарів, які приносять для нього сини його, брати його, жерці заупокійного культу його власні з мастків його, з поселень його, які знаходяться у Верхньому і Нижньому Єгипті в межах обох [частин] оброблюваної землі”²². Більшість жерців ḥmw-kʿ у гробничних сценах – це безлика маса абстрактного жрецтва, й лише особи, що були наближені до вельможі на цьому світі, удостоювалися честі бути зображеними в його гробниці зі своїми іменами. Судячи з композиційної побудови сцен гробничного живопису, де жерцям категорії ḥmw-kʿ відводилися периферійні місця, вони разом з наглядачами, воротарями, писарями та іншими службовцями в мастку займали проміжне становище між дітьми власника останнього і залежними від нього людьми. Таким чином, жерці заупокійного культу вписувались у великий колектив людей, що належали до господарства певного вельможі.

Дослідники одноставно вважають, що жрецька служба в Стародавньому Єгипті – це царська служба²³. На нашу думку, стосовно категорії ḥmw-kʿ цього не можна стверджувати напевно. Ḥmw-kʿ були задіяні у сфері обслуговування приватних релігійних культів, та поряд з тим вони організовувалися в “чере-

ди”, чи “філи”, над якими стояло триступеневе начальство. Така організація характерна для державного чиновництва й робочого населення. Однак у приватних господарствах вельмож Давнього Царства теж мала місце організація слуг і робітників у робочі бригади за типом державної. Тут були також особи, що виконували функції писарів, скарбників тощо. Тобто існування жрецьких “черед” та їх начальників не може вважатися достатньою підставою для того, щоб відносити цю службу до числа державних. Царські укази давали храмам певний імунітет щодо дій службовців, а також захищали самих жерців *ḥmw-nṯr* від залучення до примусових робіт на фараона. В той же час відповідні укази Давнього Царства не надавали таких привілеїв жерцям *ḥmw-kʼ*. Це можна пояснити тим, що категорія жерців *ḥmw-kʼ* не вважалася державною службою, оскільки вони служили не у храмах, а в гробницях приватних осіб. Навіть у тих випадках, коли жерці *ḥmw-kʼ* служили в храмах, вони все ж не вважалися державними службовцями. На користь такого припущення свідчить царський указ про встановлення царської статуї Пепі II, який походить з Абідоса (Абідос III)²⁴, і запровадження її культу. Від нього зберігся лише невеликий фрагмент – нижня частина напису, де йшлося про жертвоприношення, які повинні були здійснювати для статуй у храмі, а також про частку, яка виділялася з них для жерців. Статуй було всього чотири: одна царська (на думку Г. Гедіке вона належить Пепі II), дві царських матерів й одна *чати-візира* (*tʼtj*) Джау (*Dʼw*). Звичайно, цікавим є сам факт заснування культу статуї приватної особи, тобто не царя, хоч Джау був зв’язаний з його сім’єю. Та нас більше цікавить те, що в даному указі чітко розподілено жерців *ḥmw-nṯr* і жерців *ḥmw-kʼ* – державних службовців та приватного культу. Останні названі “власними” – термін, який у Давньому Царстві означав “недержавний”: “Що стосується жерців (*ḥmw-nṯr*) і жерців заупокійного культу (*ḥmw-kʼ*), які є власними (тобто приватними), які здійснюють службу за це, то вони звільнені як “жертва богу”²⁵. Тобто, незважаючи на те, що статуя *візира* Джау була встановлена в храмі, де службу правили *ḥmw-nṯr*, її культ обслуговували не вони, а жерці категорії *ḥmw-kʼ*, які до того ж вважалися “власними” жерцями *чати*, а не державними службовцями, функцією яких було слугувати “благодарному богу” (тобто царю) чи решті богів.

Оскільки Джау не був “божественною персоною”, жерці його культу не служили “благодарному богу” чи іншим богам, а здійснювали жертвоприношення для простого смертного, навіть якщо останній займав найвищу посаду у державі після фараона. Г. Гедіке вважає, що *ḥmw-kʼ* були власними жерцями *візира* Джау, але цілком виправданим може бути припущення, що вони обслуговували й статуї царських матерів, оскільки в дану епоху у титулатурах зустрічаються як титули *ḥm-kʼ mwt niswt* – “жрець заупокійного культу царської матері” та *imj-*

rʹ ḥmw-kʹ mwt nṯwt – “начальник жерців заупокійного культу царської матері”, так і титули šḥd ḥmw-nṯr mwt nṯwt – “наглядач жерців царської матері”²⁶. Ймовірно, вибір жрецької категорії, яка обслуговувала гробничний культ матері царя, залежав від того, чи була дана особа сакралізованою, чи ні. У першому випадку в її поминальному храмі служили жерці ḥmw-nṯr, у другому – ḥmw-kʹ.

Якщо жерці категорії ḥmw-kʹ у гробницях були зображені як “люди власні” їх господаря, то особи, що мали посади категорії ḥmw-nṯr, в основному виступали як власники гробниць, центральні персонажі, навколо яких розгорталися всі композиційні побудови зображень на удаваних дверях, а також стінах, проходах гробниць.

На перший погляд логічним виглядає припущення, що під назвою ḥmw-nṯr варто розуміти не певну жрецьку категорію, а все жрецтво взагалі. Цьому цілком відповідає дослівне значення ḥmw-nṯr – “слуги божі”. Але даний термін – це лише назва однієї з жрецьких посад. Власники гробниць наводять її в числі своїх державних посад. Візьмемо для прикладу титулатуру Дуа-Ра (Dwʹ-Rʹ)²⁷, гробниця якого була побудована у некрополі Гіза в другій половині IV династії за царювання Менкаура або навіть пізніше. Дуа-Ра перебував на двірцевій службі (був начальником двірцевих хентіуше, а також жерцем культу царя). Його титулатура включала три жрецьких титули: wʹb nṯwt, ḥmw-nṯr Mn-kʹw-Rʹ, ḥrj-ḥb. Окрім того, в царському указі Абідос III, про який уже згадувалося, вказано дві категорії жерців: ḥmw-nṯr та ḥmw-kʹ. Хоча для позначення жрецтва взагалі можна було б обійтися першим терміном у тому разі, коли б він охоплював весь жрецький стан. Отже, словосполучення ḥmw-nṯr не можна трактувати як узагальнююче поняття для позначення жрецького стану взагалі. Це лише певний його вид. Ймовірно, що всю сукупність жрецьких посад єгиптяни називали iʹwt nbt nṯrjt – “всі божі посади”. Зокрема, царевич Геміуну був “управителем усіх божих посад” (ḥrp iʹwt nbt nṯrjt)²⁸.

Жерці ḥmw-nṯr здійснювали службу в храмах богів і поховальних храмах царів та вважалися державними службовцями. Щодо даної жрецької категорії твердження Г. Кееса про службу її представників як царську є виправданим²⁹. Вони нерідко поєднували свою службу богам зі службою фараону як чиновники різних, переважно високих рангів військових командирів, управителів областей тощо.

Повернемося до аналізу жрецьких титулатур з розглядуваних гробниць Гіза, Саккара, Дешашех, Дендера, Атрібіс. Тут налічується 120 осіб, що мали жрецькі титули ḥmw-nṯr, й їх начальників. З них 45 – це жінки-жриці (ḥmt-nṯr) богинь Гаттор або Нейт. У Давньому Царстві більшість поважаних і шанованих жінок мали титули жриць Гаттор, трохи менше з них були жрицями

Нейт або поєднували службу обом богиням. Усі вони були найчисленнішою групою “служителів божих” у даний період. Дослідниця Барбара Бегельсбахер-Фішер налічує 71 жрицю богині Гаттор лише за часів IV-V династій³⁰. 75 осіб мали титули *ḥmw-nṯr* чи їх начальників. З них 30 осіб були жерцями культу царя та піраміди, а також обоженних царських матерів; 32 були *ḥmw-nṯr* богів, 11 мали титули як *ḥmw-nṯr* богів, так і фараонів. Жрецькі посади цієї категорії займали 11 представників царської родини й 6 чаті *wtzprw*, тобто найвищих державних чиновників, з яких два були царевичами. Спорудження гробниці в Єгипті коштувало недешево. Тому ці особи становили верхівку категорії жерців *ḥmw-nṯr*. Їх статус та матеріальний стан залежали не лише від тих жрецьких посад, які вони займали, а й від високих адміністративних посад і наближеного до царя становища. Окрім того, як випливає з наших підрахунків, значна частина з них, якщо не більшість (45 чол., не враховуючи жінок-жриць Гаттор та Нейт), були жерцями царського культу. У Давньому царстві культ богині Гаттор також був пов’язаний з царським культом. Отож, жриці цієї богині теж мали відношення до останнього. Кількість рядових жерців категорії *ḥmw-nṯr* була набагато більшою, оскільки, за підрахунками Т. М. Савельєвої, лише в поминальному храмі царя Неферіркара Какаї (V династія) служило щонайменше 200 чол., організованих у 5 “філ” або “черед”, забезпечуючи нормальне функціонування храму й виконання всіх щоденних обрядів протягом року³¹. Саме жерці *ḥmw-nṯr* становили основний штат храмового жрецтва. Вони разом з хентіуше були основними учасниками храмових “філ”, хоча там були зайняті також такі жрецькі категорії, як *ḥrj-ḥb* та *w'b*, але останніх двох було набагато менше. “Філи” несли свою службу у храмах позмінно, як і жерці *ḥmw-k'* в гробницях. У середньому кожна з них повинна була чергувати 2 місяці на рік. На чолі їх стояли “начальники слуг божих”, “наглядачі слуг божих”, “управителі слуг божих”, “наставники слуг божих”. Хентіуше не були жерцями, їх функції полягали в охороні храму, забезпеченні регулярних поставок провізії й інших речей, необхідних для храмового господарства, прислугуванні при ритуалах. Жерці *ḥmw-nṯr* займали більш привілейоване становище в порівнянні з хентіуше, і до їх рук потрапляла більша частина храмових видач.

Фактично у володінні жерців категорії *ḥmw-nṯr* перебувала храмова земля. Засновуючи новий храм, цар виділяв з державних земельних фондів землі, які ставали “землею бога”. “Землі бога”, тобто невідчужуваний храмовий земельний фонд, перебували у володінні колективу жерців храму³². Саме категорія жерців *ḥmw-nṯr* становила основний штат храмового жрецтва. За право володіння землею та майном храму вони повинні були здійснювати службу богам. Надпис з гробниці Неканха свідчить, що цар передавав землю жерцям,

щоб за неї вони виконували богослужіння: “Зробив (передав) його величність Менкаура 2 арури (приблизно 17,5 га) земель для жерців цих, щоб здійснювали богослужіння вони за них”³³.

Жерці категорії *ḥmw-nṯr* також мали право передавати свою посаду разом з усіма її обов’язками й правами в спадок.

Інтереси жерців *ḥmw-nṯr* охоронялися царськими указами, що мали силу закону, і виходили з нагоди заснування нового культу, храму, каплиці, встановлення у храмі статуй царя, цариць та царських матерів, іноді – великих сановників; передачі нових земель храму тощо з метою надання нових і підтвердження старих привілеїв жрецтва. У більшості випадків об’єктами захисту від дій державних чиновників були саме жерці *ḥmw-nṯr*. Одним з найстаріших є указ царя Неферіркара (V династія), що походить з Абідоса (так званий Абідос I)³⁴. Цей правовий акт був виданий для захисту жрецтва Тинітського, VIII Верхньоєгипетського ному від посягань царської адміністрації. Указ адресований начальнику жерців (*imj-rʿ ḥmw-nṯr*) Гемуру, який був верховним жерцем ному, керуючим усіма його храмами: “Не даю я бути владним жодній людині, щоб захоплювати будь-яких жерців (*ḥmw-nṯr*), які перебувають в області, в якій знаходишся ти, для повинностей та для робіт області понад здійснення служби для бога в обійсті бога, в якому він знаходиться, разом зі зміцненням обійстя бога, в якому вони знаходяться”. Сфера обов’язків *ḥmw-nṯr* – здійснення служби богу у його храмі й тримання в справності останнього³⁵. Поряд з тим цар накладає заборону не лише на використання самих жерців для виконання “повинностей і будь-яких робіт області”, а й на посягання на будь-яке майно, що належить храмовому господарству, людей, прикріплених до храму, які працювали на “землі бога”, за яку здійснювали жрецьку службу *ḥmw-nṯr*.

Схожий на Абідос I і більш пізній наказ царя Неферкара Пепі II (кінець VI династії) щодо храму Міна в Коптосі³⁶. “Стосовно начальника жерців (*imj-rʿ ḥmw-nṯr*), наглядача жерців (*shd ḥmw-nṯr*) Міна у Коптосі, в Землі двох соколів, усього, що належить храму Міна, робітників дому шенау, будівельників та гончарів цього храму, які знаходяться в ньому, не дозволяє його величність, щоб забирали їх у царські загони для випасання биків, ослів і овець чи в будь-яку службу, чи повинність на дім царя навіки.

Вони збережені для Міна Коптоського наново за наказом та на благо царя Верхнього й Нижнього Єгипту Неферкара. Нехай живе він завжди і вічно”.

“Далі, стосовно [роботи, що відноситься] до полів всіляких та дому шенау всякого, яка покладена на жерців даного храму, наказав його величність, щоб були вони збережені як власність Міна (дослівно – як річ, що належить Міну) з Коптоса сьогодні і знову за наказом і на благо царя Верхнього та Ниж-

нього Єгипту Неферкара, нехай живе він завжди й вічно". Як бачимо, в указі Неферкара Пелі II саме жерці *ḥmw-nṯr* виступали як ті, хто звільнений від юрисдикції державної адміністрації. Дані укази є свідченням того, наскільки важливий статус мала дана жрецька категорія в Єгипті Давнього Царства.

Отже, між жерцями цих двох категорій можна провести паралелі: й *ḥmw-nṯr*, і *ḥmw-kʿ* отримували землю у колективне володіння на умовах відправлення богослужінь та здійснення регулярних жертвоприношень, перші – богам, останні – душі-двійнику померлого. Обидві категорії були організовані в "череди". Але при тому суттєвою різницею між ними було те, що жерці *ḥmw-kʿ* уклали договори з окремими власниками гробниць, тобто з приватними особами, які передавали їм майно гробниці за службу, а *ḥmw-nṯr* вступали у договірні відносини з царем, що уособлював єгипетську державу. Як уже йшлося, жерці *ḥmw-kʿ* царськими указами не захищалися, а якщо й згадувалися в них, то лише у тих випадках, коли в храмах цар засновував культ статуї приватної особи, який жерці *ḥmw-kʿ* повинні були обслуговувати як "люди власні" останньої, на протигагу державним чиновникам, якими були *ḥmw-nṯr*. Отже, служба *ḥmw-kʿ* не була державною.

Таким чином, можна зробити висновок, що, хоча жерці *ḥmw-kʿ*, як і жерці *ḥmw-nṯr*, належали до одного стану, соціальний статус та майнове становище цих двох категорій були неоднаковими. Якщо *ḥmw-kʿ* були у своїй масі людьми середнього достатку, при тому не вважалися державними чиновниками, то *ḥmw-nṯr*, безперечно, становили частину державної адміністративної системи й належали до привілейованого прошарку єгипетського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Gardiner A. Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs. – London, 1950. – P. 546.
- ² Перепелкин Ю. Я. Хозяйство староегипетских вельмож. – М., 1988. – С. 53.; Берлев О. Д. Трудовое население Египта в эпоху Среднего Царства. – М., 1972. – С. 43.
- ³ Берлев О. Д. Трудовое... – С. 38.
- ⁴ Erman A., Grapow H. Wörterbuch der Aegyptischen Sprache. – В. II. – Berlin, 1957. – S. 88.
- ⁵ Erman A., Grapow H. Wörterbuch... – В. III. – S. 90.
- ⁶ Савельева Т. Н. Абидосский указ царя Нефериркара (XXV в. до н. э.) (Перевод и комментарии) // Древний Восток. Сборник I. К семидесятилетию академика Коростовцева М. А. – М., 1975. – С. 121.
- ⁷ Bolshakov A. O. Man and his Double in Egyptian Ideology of the Old

Kingdom. – Wiesbaden, 1997. – 336 p.

⁸ Bolshakov A. O. Man and his Double... – P. 151–153.

⁹ Савельева Т. Н. Аграрный строй Египта в период Древнего Царства. – М., 1962. – С. 141.

¹⁰ Sehte K. Urkunden des Alten Reichs. – В. I. – Leipzig, 1932. – S. 13.

¹¹ Головина В. А. Институт *hmw-k'* в Египте эпохи Среднего Царства // Вестник древней истории. – М., 1992. – № 1. – С. 10.

¹² Перепелкин Ю. Я. Хозяйство... – С. 92.

¹³ Савельева Т. Н. Аграрный... – С. 141.

¹⁴ Sehte K. Urkunden... – В. I. – S. 12.

¹⁵ Hassan S. Excavations at Giza. (1929–1939) . – Vol. I–X. – Oxford- Cairo, 1932–1960. – Vol. I. – P. 1–61, 73; Vol. II. – P. 5–14, 15, 33–34, 46, 65, 75, 104–105, 134, 159, 169, 172–175, 211; Vol. III. – P. 3, 14, 23, 29, 41–43, 63, 80–82, 93, 108, 176, 200, 219; Vol. IV. – P. 69, 103–117, 125–134, 151–155, 159–180, 185–188, 189–193, 203; Vol. V. – P. 211, 225–228, 237–243, 260, 279, 292; Vol. VI. – Part III. – P. 9–17, 18–29, 31–34, 35–41, 43–65, 67–71, 73–80, 81–91, 93–110, 114–124, 125–132, 133–142, 147–153, 155–162, 163–171, 187–195, 201–206; Vol. VII. – P. 13–22, 26–31, 35–42, 45–48, 49–52, 57–63, 73–79, 81–84, 95–99, 126, 127; Vol. IX. – P. 13–15, 21–26, 43–47, 49–55, 59–62, 63–70, 71–72, 84; Junker H. Giza. B. I–XII. Wien-Leipzig, 1929–1943. B. I. – S. 146, 221–223, 245, 249; B. II. – S. 110–122, 135, 172–180; B. III. – S. 123–145, 145–147; B. IV. – S. 4–8.; Badawi A. The Tombs of Iteti, Sekhem'ankh-Ptah and Kaemnofert at Giza. – Berkely–Los Angeles–London, 1976. – P. 1–14, 21–23; Badawi A. The Tomb of Nyhetep-Ptah at Giza and the Tomb of 'Ankhn'ahor at Saqqara. – Berkely–Los Angeles–London, 1978. – P. 8.

¹⁶ Badawi A. The Tomb of Nyhetep-Ptah at Giza and the Tomb of 'Ankhn'ahor at Saqqara. – Berkely– Los Angeles–London, 1978. – P. 11–49; Firth C. Gunn B. Teti Pyramid Cemeteries. – Vol. I. – Le Caire, 1926. – P. 105–126, 131–136, 151–156, 157–164, 165, 181, 182, 185–186, 186, 188, 191, 197–198, 199–200.; Jéquier G. Fouilles à Saqqarah. La Pyramide d'Oudebten. – Le Caire, 1928. – P. 9, 21, 21, 24; Jéquier G. Fouilles à Saqqarah. Le Mastabat Faraoun. – Le Caire, 1928. – P. 29. Jéquier G. Fouilles à Saqqarah. La Pyramide d'Aba. – Le Caire, 1935. – P. 22–23; Jéquier G. Fouilles à Saqqarah. Tombeaux de Particuliers Contemporains de Pepi II. – Le Caire, 1929. – P. 15, 35, 37, 42, 52, 53, 56, 76, 81, 87, 93, 97, 99, 101, 110, 118, 121; Murray M. A. Saqqara Mastabas. – Part I. – London, 1905. – P. 4. – Pl. I, III, III–3, III–4. – P. 7–10. – Pl. VII. – P. 19. – Pl. XX, XXI; Quibell J. E. Excavation at Saqqara (1905–1906). – Le Caire, 1907. – P. 20, 22. – Pl. XI, XIV, XVIII, XXIV, XXV; Quibell J. E. Excavation at Saqqara (1906–1907). – Le Caire, 1908. – P. 72. – Pl. VI, XXVII; Quibell J. E. Excavation at Saqqara (1907–1908). – Le Caire, 1909. –

Pl. LXII, LXIII, LXIV, LXV.

¹⁷ Petrie W. M. F. Athribis. – London, 1908. – Pl. II, III, IV, VI, VII, IX, XIII.

¹⁸ Petrie W. M. F. Deshasheh 1897. – London, 1898. – P. 4, 46. – Pl. VI, XVI, XXVIII, XXXIII.

¹⁹ Petrie W. M. F. Denderah 1898. – London, 1900. – P. 5. – Pl. I–II. – P. 43. – Pl. II, VI, VII, VIII, X, XI.

²⁰ Hassan S. Excavations at Gîza. – Vol. II. – P. 65.

²¹ Lexikon der Ägyptologie. Begründet von W. Helk und E. Otto. Herausgegeben von W. Helk und W. Westerdorf. Band V. – Wiesbaden, 1982. – S. 833–836.

²² Firth C. Gunn B. Teti Pyramid Cemeteries. – Le Caire, 1926. – P. 155.

²³ Sauneron S. Les prêtres des l' Ancienne Égypte. – Paris, 1957. – P. 32; Kees H. Das Priestertum im Ägyptischen Staat vom Neuen Reich bis zur Spätzeit. – Leiden–Köln, 1953. – S. 1–5.

²⁴ Goedicke H. Königliche Documente aus dem Alten Reich. – Wiesbaden, 1967. – S. 86.

²⁵ Ibid. – S. 86.

²⁶ Hassan S. Excavation at Gîza. – Vol. I. – P. 73; Vol. III. – P. 93.

²⁷ Hassan S. Excavation at Giza. – Vol. IX. – P. 59–62.

²⁸ Junker H. Gîza. – B. I. – S. 146.

²⁹ Kees H. Op. cit. – S. 1–5.

³⁰ Begelsbacher-Fischer Barbara L. Untersuchungen zur Götterwelt des Alten Reiches. Im Spiegel der Privatpaber der IV und V Dynastie. – Vandenhoeck, – Ruprecht, – Göttingen, 1981. – S. 54.

³¹ Савельева Т. Н. Храмовые хозяйства Египта времени Древнего царства (III–VIII династия). – М., 1992. – С. 89.

³² Савельева Т. Н. Аграрный... – С. 156.

³³ Sethe K. Urkunden... – B. I. – S. 12.

³⁴ *Текст Абідоського указу царя Нефериркара міститься в кн: Sethe K. Urkunden des Alten Reiches. – B. III. – Leipzig, 1932–1933. – S. 170–172; а також Goedicke H. Königliche Dokumente aus dem Alten Reich. – Wiesbaden, 1967. – S. 22–36 (текст, переклад на німецьку мову та коментар); переклад на російську мову та коментар: Савельева Т. Н. Абідоський указ царя Нефериркара (XXV в. до н. э.) (Перевод и комментарий) // Древний Восток. – Сборник I. К семидесятилетию академика Коростовцева М. А. – М., 1975. – С. 113–140; Савельева Т. Н. Храмовые хозяйства Египта времени Древнего царства (III–VIII династия). – М., 1992. – С. 135–139.*

³⁵ Савельева Т. Н. Абідоський... – С. 116.

³⁶ Goedicke H. Königliche... – S. 87–116.